

JOSIP GALIĆ
Sveučilište u Zadru
Odjel za kroatistiku i slavistiku
Obala kralja Petra Krešimira IV, 2, HR – 23000 Zadar
jgalic@unizd.hr

SLOŽENI GLAGOLSKI OBLICI U ČETVEROEVANĐELJU *HVALOVA ZBORNIKA*

U radu se analiziraju složeni glagolski oblici (perfekt, pluskvamperfekt, kondicional, futur prvi) u četveroevanđelju *Hvalova zbornika*. Zatečeno se stanje uspoređuje sa stanjem u tekstovima *Divoševa evanđelja*, *Nikoljskoga evanđelja*, *Kopitarova evanđelja* i *Čajničkoga evanđelja*, kao i sa stanjem u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima. Analiza se provodi uglavnom na morfološkoj razini, a onoliko koliko posvjedočeni složeni glagolski oblici dopuštaju, analiziraju se i fonološke i leksičke osobitosti četveroevanđelja *Hvalova zbornika*.

Analizom je utvrđeno da se na morfološkoj i leksičkoj razini starocrkvenoslavenski obrasci dobro čuvaju, dok se na fonološkoj razini razmjerno često i sustavno pojavljuju inovativni elementi. Od arhaičnih crta ističe se očuvanost starih ličnih nastavaka te starih oblika pomoćnoga glagola *biti* u kondicionalnoj perifrazi. Inovacijom se na morfološkoj razini može smatrati tek sporadično posvjedočena futurska perfraza sa svršenim prezentom glagola *biti* u funkciji pomoćnoga. Utjecaj vernakulara na fonološkoj se razini očituje u ikavskom refleksu jata i vokalizaciji, odnosno redukciji poluglasa. Razlike u odnosu na paralelne tekstove rijetke su i nesustavne, a ostvaruju se uglavnom na fonološkoj razini.

KLJUČNE RIJEČI: *bosanska redakcija crkvenoslavenskoga jezika, Hvalov zbornik, složeni glagolski oblici*

1. UVOD

U paleoslavističkoj su literaturi glagolski oblici već odavno opisani i klasificirani u dvije osnovne skupine, jednostavne (infinitiv, supin, prezent, aorist, imperfekt, imperativ, participi) i složene (perfekt, pluskvamperfekt, futur prvi, futur drugi, kondicional). Te su dvije skupine glagolskih oblika, međutim, u paleoslavističkim radovima imale poprilično različitu sudbinu. Naime, jednostavnim se glagolskim oblicima u (staro)crkvenoslavenskim tekstovima i u slavenskim jezicima uopće tradicionalno posvećivala znatna pozornost te su nerijetko bili predmetom istraživanja u zasebnim radovima (usp. npr. Baudiš 1908, Van Wijk 1916, 1926 Karstien 1956, Sadnik 1960, Otkupščikov 1963, Panzer 1967, Kurzova 1971a, 1971b, Mareš 1978, Kortlandt 1986, Rasmussen 1988, Reinhart 1992, Darden 1995, Lühr 1999), dok se o složenim glagolskim oblicima govorilo usputno ili se uopće nije govorilo.

U posljednjih se nekoliko desetljeća situacija ipak donekle promijenila. I dalje je, doduše, znanstvena produkcija o glagolskim oblicima u najstarijim slavenskim tekstovima usmjerena uglavnom na jednostavne oblike, no sve se češće pojavljuju i radovi u kojima se iscrpnije govori i o složenim oblicima. Već je 1959. g. ruska istraživačica Irina Konstantinovna Bunina u monografiji o glagolskome sustavu starocrkvenoslavenskoga, među ostalim, obradila perfekt, pluskvamperfekt i futur. Složenim glagolskim oblicima, perfektom i kondicionalom, u starocrkvenoslavenskome jeziku desetak godina kasnije bavio se i njemački istraživač Klaus Trost (1972). U novije je vrijeme hrvatska proučavateljica Marijana Horvat (1997a, 1997b, 1998, 1999) pisala o složenim glagolskim oblicima u *Zografskome evanđelju*, dok je Maryka Lynn Whaley (2000) na Sveučilištu Ohio obranila disertaciju o slavenskim futurskim konstrukcijama sa svršenim prezentom glagola *biti*, u kojoj se osvrnula i na stanje u starijim tekstovima. Informacija o složenim glagolskim oblicima, doduše znatno manje negoli o jednostavnim, ima i u radovima posvećenima opisu isključivo glagolskih oblika u redakcijskim crkvenoslavenskim tekstovima (usp. npr. Jerković 1969, Minčić 1984, Mihaljević 2008, Ceković, Sanković i Žagar 2010; Jurčević i Tolić 2011).

Nastojanjima da se položaj složenih glagolskih oblika u najstarijim slavenskim tekstovima barem donekle osvijetli pokušat ćemo ovim radom dati i vlastiti skromni doprinos, ograničivši se na opis složenih glagolskih oblika u četveroevanđelju *Hvalova zbornika*.

Hvalov zbornik jedan je od najreprezentativnijih spomenika bosanske redakcije crkvenoslavenskoga jezika. Pisan je 1404. g. za bosanskoga vojvodu i splitskoga hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića, za kojega je, najvjerojatnije iste godine, napisan i *Hrvojev misal*, "najreprezentativniji – s obzirom na iluminaciju – rukopis našega [hrvatskoga, nap. J. G.] srednjovjekovlja" (Hercigonja 1975: 239). *Zbornik* je pisan ćirilicom, a iz njegova kolofona doznajemo da je pisar bio Hval krstjanin, "što je direktno naznačenje pripadnosti crkvi bosanskih krstjana" (Kuna 1986a: 12). Sudeći prema jezičnim osobitostima, kodeks je najvjerojatnije nastao na dalmatinskome području ili pak u njegovoj neposrednoj unutrašnjosti (usp. Kuna 1986a: 12), a danas se čuva u Sveučilišnoj knjižnici u Bolonji pod signaturom MSS No 3575. Na 364 pergamentna lista u *Zborniku* su zapisani svi novozavjetni tekstovi, *Psaltir*, *Dekalog* te nekoliko uglavnom apokrifnih tekstova vezanih za novozavjetne knjige.

Novozavjetni tekstovi uključuju, naravno, i tekstove svih četiriju evanđelja (Matej, Marko, Luka, Ivan), koji sveukupno obasežu 120 listova, odnosno 240 stranica, što čini gotovo trećinu *Zbornika*. Evanđelja su, kako je poznato, po svojoj prirodi tekstovi visokoga ceremonijalnog karaktera, tj. tekstovi koji su neizostavni dio liturgije, te su kao takvi u nedostatku normativnih jezičnih priručnika u srednjovjekovlju predstavljali jezični model koji je trebalo slijediti i prema kojem je trebalo održavati crkvenoslavensku jezičnu normu.¹ U četveroevanđelju *Hvalova*

¹ O tome koji su se tekstovi u srednjovjekovlju smatrali autoritativnima, ne postoji jedinstveno mišljenje među istraživačima. Svi se, doduše, slažu da je riječ o tekstovima bliskima oltaru, no koji su to točno tekstovi, o tome još uvijek ne postoji jedinstveno mišljenje. Baveći se pitanjem norme i autoritativnih tekstova u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku, američki slavist Andrew Roy Corin (1993: 186) istaknuo je da su se primjernima mogli smatrati isključivo tekstovi misalskih lekcija. Dugačijega je mišljenja Josip Tandarić (1978: 122–123), koji primjernim žanrom u hrvatskome crkvenoslavenskom

zbornika stoga se ne očekuje infiltracija vernakularnih elemenata, nego stroga crkvenoslavenska jezična norma.

2. DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA *HVALOVA ZBORNIKA*

Povijest znanstvenoga bavljenja *Hvalovim zbornikom* poprilično je duga. Slavističkoj je javnosti *Zbornik*, naime, predstavljen još 1822. g. u djelu Josefa Dobrovskog *Institutiones linguae slavicae*. Ipak, na prvi je iscrpniji prilog o rukopisu trebalo pričekati sve do 1869. g. kada je Franjo Rački (1869) u prvoj knjizi *Starina JAZU* objavio rad "Prilozi za povjest bosanskih Patarena", u kojem je, između ostaloga, opisao povijesni put *Hvalova zbornika*, osvrnuo se na njegovu bogatu iluminaciju te potanko iznio njegov sadržaj. Na jezičnim se osobitostima Rački, dakle, nije zadržavao, ali jest njegov suvremenik Đuro Daničić (1871), koji je 1871. g. u trećoj knjizi *Starina JAZU* jezične osobitosti *Hvalova zbornika* usporedio s osobitostima *Nikoljskoga evanđelja* i *Šištovačkoga apostola*, istaknuvši pritom da vrijednost *Hvalova zbornika* "dolazi od mnogih starijih stvari, kojih u njemu ima više nego u mnogim starijim rukopisima" (Daničić 1871: 10).

Jezično je bavljenje *Hvalovim zbornikom*, međutim, intenzivirano tek u posljednjih četrdesetak godina. O grafijskim osobitostima bosanskih srednjovjekovnih tekstova, pa i *Hvalova zbornika*, te o zapadnoštokavskim osobitostima u jeziku *Zbornika* pisala je Herta Kuna (1977, 1981–1982), a nedugo nakon nje Jagoda Jurić-Kappel (1984, ²2013) analizirala je paleografske i gramatičke osobitosti u *Psaltiru Hvalova zbornika*. Ipak, najvažniji je prilog rasvjetljavanju jezičnih i drugih značajki rukopisa *Hvala krstjanina* nastao 1986. g., kada su izdavačka kuća "Svjetlost" i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine objavile dvosveščano, pretisnuto i transliterirano izdanje *Zbornika*, koje sadrži i kraće znanstvene rasprave, među kojima, zbog prirode ovoga rada, posebno ističemo prilog Herte Kune (1986b) o karakteristikama jezika i pisma kodeksa, u kojem je istaknuto da su "karakteristične osobine najstarijega jezičkog sloja u njemu [*Hvalovu zborniku*, nap. J. G.] dobro sačuvane" premda je na morfološkoj i posebno fonološkoj razini "jasno vidljiv i nezaobilazni uticaj narodnog jezika, koji ovaj spomenik dijalekatski vezuje za jugozapadnije štokavsko područje" (Kuna 1986b: 19). U najnovije je vrijeme o *Psaltiru Hvalova zbornika* pisala Catherine Mary MacRobert (2012), donoseći pritom i osnovne jezične obavijesti.

3. METODOLOGIJA I CILJEVI

U ovome radu analizirani su složeni glagolski oblici u četveroevanđelju *Hvalova zbornika*. Građu za istraživanje čine 292 složena glagolska oblika ekscipirana iz analiziranoga korpusa. Ekscipirani su oblici obrađeni u poglavljima o perfektu, pluskvamperfektu, kondicionalu i futuru prvom² te su

jeziku smatra biblijske tekstove općenito. Da "blizina odn. udaljenost teksta od oltara (liturgijski ili neliturgijski) odlučuje o dosljednosti primjene staroslavenske norme" i u tekstovima bosanske redakcije, ističe Jagoda Jurić-Kappel (2005: 83). Tekstovi evanđelja, dakle, u svakom se slučaju mogu smatrati autoritativnim tekstovima.

² Futur drugi nije posvjedočen.

uspoređeni s odgovarajućim oblicima u tekstovima koji su dio kritičkoga aparata kojim je opremljeno dvosveščano izdanje *Hvalova zbornika* iz 1986. g., tj. s tekstovima *Divoševa evanđelja*, *Nikoljskoga evanđelja*, *Kopitarova evanđelja* i *Čajničkoga evanđelja*, kao i sa stanjem u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima. Analiza je provedena uglavnom na morfološkoj razini, a onoliko koliko posvjedočeni složeni glagolski oblici dopuštaju, analiziraju se i fonološke i leksičke osobitosti teksta.

Radom se želi utvrditi u kojoj se mjeri u sustavu složenih glagolskih oblika u četveroevanđelju *Hvalova zbornika* nasljeđuju starocrkvenoslavenski obrasci, odnosno u kojoj se mjeri oni zamjenjuju mlađim, vernakularnim osobinama. Povezano s tim, pokušat će se utvrditi i sličnosti i razlike u odnosu na druga evanđelja nastala na bosanskohercegovačkome području u 14. i 15. stoljeću.

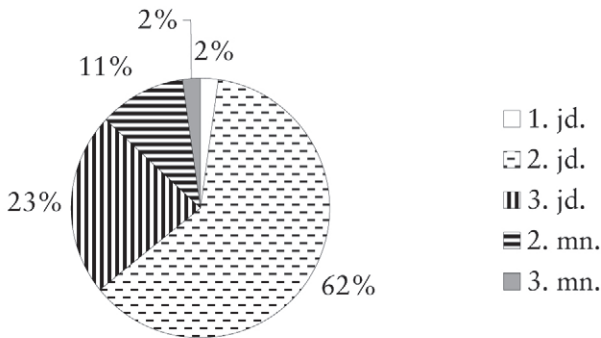
Da bi analiza bila potpunija, frekventnost uporabe pojedinih glagolskih potkategorija prezetirana je grafički. Svi su primjeri za potrebe ovoga rada transliterirani, pri čemu je upotrijebljena uobičajena latinična transliteracija: a = a, b = b, v = v, g = g, d = d, e = e, ж = ž, z = z, i = i, ђ = j, k = k, l = l, m = m, n = n, o = o, p = p, r = r, s = s, t = t, u = u, h = h, q = č, c = c, x = č, ш = š, [= њ, y = y, ѓ = ê, í = je, ю = û.

Primjeri su označeni uobičajenim biblijskim kraticama: Mt (*Evanđelje po Mateju*), Mk (*Evanđelje po Marku*), Lk (*Evanđelje po Luki*) i Iv (*Evanđelje po Ivanu*), za kojima slijedi rimskom brojkom označena glava i arapskom brojkom označen redak u kojem je primjer zabilježen. Potvrde iz paralelnih evanđelja označavaju se kraticama D (*Divoševo evanđelje*), N (*Nikoljsko evanđelje*), K (*Kopitarovo evanđelje*) i Č (*Čajničko evanđelje*). Kao i u transliteriranome izdanju (Codex "Christiani" 1986), skraćenice koje su u originalnome tekstu označene titlom razriješene su u okruglim zagradama, a slučajno izostavljena slova i slogovi u šiljastim zagradama.

4. SLOŽENI GLAGOLSKI OBLICI U ČETVEROVANĐELJU *HVALOVA ZBORNIKA*

4. 1. PERFEKT

U starocrkvenoslavenskome jeziku perfekt se tvorio pomoću naglašanih nesvršenih prezentskih oblika pomoćnoga glagola *biti* i drugoga aktivnoga participa preterita. Takav je način tvorbe zadržan i u četveroevanđelju *Hvalova zbornika*, u kojem je perfektna perifraza potvrđena 92 puta. Najviše je potvrda pronađeno za 2. lice jednine, čak 57, za 3. lice jednine pronađena je 21 potvrda, za 2. lice množine 10 potvrda te po dvije potvrde 1. lice jednine i 3. lice množine. Razdiobu perfektskih oblika po licima prikazat ćemo grafički:

Grafikon 1. Razdioba perfektih oblika po licima

Iz grafičkoga je prikaza razvidno da su u četveroevanđelju *Hvalova zbornika* uvjerljivo najbolje zastupljeni oblici 2. lica jednine, što bi na prvi pogled moglo predstavljati iznenađenje, posebno kada se zna da su u svim drugim glagolskim oblicima, jednostavnim i složenim, oblici 3. lica jednine redovito višestruko zastupljeniji od oblika 2. lica. Ipak, takvo je stanje sasvim u skladu sa stanjem u drugim crkvenoslavenskim tekstovima (usp. npr. Horvat 1998: 133; Mihaljević 2008: 341; Jurčević i Tolić 2011: 101) te se obično objašnjava "nastojanjem da se izbjegne nesporazum koji bi se mogao javiti uslijed istih oblika aorista za drugo i treće lice jednine" (Horvat 1998: 131).³ Množinski su oblici, kao i u kanonskim i drugim redakcijskim crkvenoslavenskim tekstovima, znatno slabije posvjedočeni od jedninskih (usp. Horvat 1998: 133, Gadžijeva i Mihaljević 2014: 251).

Svi su perfektne oblici tvoreni pomoću naglašenoga nesvršenog prezenta glagola *biti*, koji, jednako kao i u paralelnim evanđeljima, uvijek dolazi sa starim ličnim nastavcima.

Zabilježene su tri potvrde beskopulativnoga perfekta:

- (1) Mk. X. 6. *A ot načela sьzdaniû muža i ženu stvorilь B(og)ь* (list. 59).
- (2) Lk. I. 58. *I slišaše okръstь živuće roždenie ei êko vьzvelyčilь G(ospod)ь milostь svoû sь neû, i radovahu se sь neû* (list 71v).
- (3) Lk. XIX. 21. *vьzemlešy egože ne položylь, i žnešy egože nêsy sêalь*.

Takvi su primjeri posvjedočeni već u kanonskim tekstovima (usp. Gadžijeva i Mihaljević 2014: 251 i Horvat 1998: 137), a ima ih i u paralelnim evanđeljima.

Na fonološkoj je razini, sasvim očekivano, došlo do zamjenjivanja onih starocrkvenoslavenskih glasova koji se početkom 15. stoljeća, a i mnogo ranije, nisu izgovarali na zapadnojužnoslavenskome području. Tu se ponajprije misli na nosne samoglasnike *ę* i *q*, na mjestu kojih se pojavljuju očekivani zapadnoštokavski refleksi *e*, odnosno *u*: *pryšly sutь* (Mk. VIII. 3.), *sudilь esi* (Lk. VII. 43.), *vьspryelь*

³ Bilo je, međutim, i drugačijih objašnjenja. O tome vidi u Trost (1972: 85-89) i Horvat (1998: 126-132).

esy (Lk. XVI. 25.), *rodylb se esi* (Iv. IX. 34.).⁴ Iz navedenih se primjera može vidjeti da se u *Hvalovu zborniku* upotrebljava grafem *y* iako se fonem koji je njime bilježen u kanonskim tekstovima početkom 15. stoljeća na zapadnoštokavskome području zasigurno nije izgovarao. U čitavome nizu primjera taj grafem dolazi ondje gdje je po etimologiji mjesto fonemima *i* i *jat*, što jasno govori o ikavskoj zamjeni potonjega:⁵ *nystb pryšlb* (Lk. IX. 55.), *esy v(i)dylb* (Iv. VIII. 57.).

Redosljed je sastavnica perfektne perifrize u četveroevanđelju *Hvalova zbornika* slobodan, tj. pomoćni se glagol može nalaziti i ispred i iza participia: *pryšly sutb* (Mk. VIII. 3.), *sudilb esi* (Lk. VII. 43.), *nystb pryšlb* (Lk. IX. 55.), *esy v(i)dylb* (Iv. VIII. 57.). Analizom je utvrđeno da particip ipak nešto češće dolazi ispred pomoćnoga glagola (50 potvrda), negoli iza njega (42 potvrda). Naravno, sastavnice perfektne perifrize mogu biti odijeljene i drugim rečeničnim dijelovima, najčešće kratkim, enklitičkim oblicima riječi: *stvorilb ê jes(tb)* (Mt. XIX. 4.), *vzslubylb e esy* (Iv. XVII. 23.).

Niječni se oblik najčešće tvori pomoću niječne čestice *ne*, koja obično dolazi neposredno ispred pomoćnoga glagola te se s njime stapa u jednu riječ: *nêste čly* (Mt. XII. 5.), *nystb pryšlb* (Lk. IX. 55.). Rjeđe se niječnica nalazi pred participom: *ne dalb esy* (Lk. XV. 29.), *ne položylb*⁶ (Lk. XIX. 21.), pred kojim može doći i onda kada se u perfektnoj perifrasi particip nalazi iza pomoćnoga glagola: *esamtb ... ne dokonbčalb* (Mt. XIX. 21.), *esy ne dokonbčalb* (Mk. X. 21.). Svega dva puta u funkciji niječne čestice zabilježen je veznik *ni*, koji je u istoj službi potvrđen i u kanonskim tekstovima i u paralelnim evanđeljima: *Ni sêh ly knygb čly este* (Mk. XII. 10.), *ni li sego este čly* (Lk. VI. 3.).

Samo je šest puta glagol u perfektu potvrđen u povratnome obliku, a povratna je zamjenica u svim posvjedočenim primjerima, jednako kao i u kanonskim tekstovima (usp. Horvat 1998: 135), zabilježena neposredno iza participia i ispred pomoćnoga glagola: *razdylb se jes(tb)* (Mt. XII. 26.), *polbzovalb se esy* (Mk. VII. 11.), *naučylb se esy* (Lk. I. 4.).

4. 2. PLUSKVAMPERFEKT

Pluskvamerfekt se u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima tvorio pomoću aoristnih, imperfektnih ili, rjeđe, perfektnih oblika pomoćnoga glagola *biti* i drugoga aktivnoga participia preterita. Služio je za označavanje prošle radnje koja se dogodila prije neke druge prošle radnje pa ga se obično naziva(lo) pretprošlim vremenom. Upotreba i način tvorbe kakvi su posvjedočeni u kanonskim tekstovima redovito dolaze i u četveroevanđelju *Hvalova zbornika*:

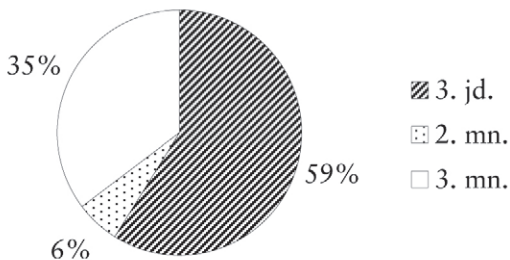
⁴ U *Zografskom* su evanđelju na paralelnim mjestima zabilježene sljedeće potvrde: *sqtb prišbli, sqdilb esi, vbprijelb esi, rodilb se esi* (usp. Horvat 1998: 135–136).

⁵ Usp. Daničić 1871: 1, Kuna 1986b: 16 i Jurić-Kappel 2005: 87. O ikavskoj zamjeni *jata* još izrazitije svjedoče potvrde s grafemom *ê* na mjestu primarnoga *i*. U perfektnim oblicima takvo što, doduše, nije zabilježeno, ali jest u drugim složenim oblicima. Kao primjer ovdje navodimo kondicionalni oblik *by bêlo*.

⁶ U ovome je primjeru iz perfektne sintagme izostavljen pomoćni glagol.

- (4) Lk. XV. 32. *възвеселити же се и възрадovaty podobaetъ, êko bratъ tvoi съ mrъtavъ bys(тъ) i ožyvi, izgibalъ bys(тъ) i obrête se* (list 94)
- (5) Iv. IX. 8. *susêdi že i iže bêhu vêdily prêžde êko prositelъ bê g(lago)lahu že: ne sy ly jes(тъ) sydei i prosei?* (list 118v)

Ukupno je u četveroevanđelju pronađeno 17 potvrda pluskvamperfektnih oblika. Deset je potvrda 3. lica jednine, jedna potvrda 2. lica množine i šest potvrda 3. lica množine. Razdiobu pluskvamperfektnih oblika po licima prikazat ćemo i grafički:

Grafikon 2. Razdioba pluskvamperfektnih oblika po licima

Premoć pluskvamperfektnih oblika 3. lica jednine i množine ne iznenađuje jer je slično stanje zabilježeno i u kanonskim starocrkvenoslavenskim (usp. Horvat 1998: 139), ali i mlađim, redakcijskim tekstovima (usp. Minčić 1984: 94, Jurčević i Tolić 2011: 101). U funkciji pomoćnoga glagola pojavljuju se imperfektni i aoristni oblici glagola *biti*, s tim da imperfektni oblici redovito dolaze u 3. licu množine, a aoristni u 3. licu jednine, što je također podudarno stanju u kanonskim tekstovima (usp. Horvat 1998: 139). U oblicima tvorenima pomoću aorista pretežu oblici prve aoristne paradigme glagola *biti* (*bihъ, bi, bi/bistъ...*)⁷, dok su u kanonskim tekstovima češće posvjedočeni oblici druge paradigme (*bêhъ, bê, bê...*) (usp. Mihaljević i Gadžijeva 2014: 251). U paralelnim je evanđeljima stanje raznoliko. U *Kopitarovu* i *Divoševu evanđelju* uglavnom dolaze oblici druge paradigme, u *Nikoljskome* se redovito pojavljuju oblici prve paradigme, dok je stanje u *Čajničkomu evanđelju* po prilici podudarno stanju u *Hvalovu zborniku*. Svi su primjeri imperfektnoga glagola *biti* u 3. licu množine stegnuti: *bêhu prišli* (Lk. V. 17.), *bêhu prišle* (Lk. XXIII. 55.), *odašli bêhu* (Iv. Iv. 8.), *bêhu vêdily* (Iv. IX. 8.). Stegnuti oblici gotovo uvijek dolaze i u paralelnim evanđeljima. Tek je u *Nikoljskome evanđelju* u jednome primjeru zabilježen nestegnuti oblik *bêahu: bêahu prišli*.

Kako je vidljivo iz navedenih primjera, nema potvrda uporabe perfekta pomoćnoga glagola *biti* u funkciji pomoćnoga u pluskvamperfektnoj perifrasi.

⁷ Osam se puta u pluskvamperfektnoj perifrasi pojavljuju oblici prve aoristne paradigme glagola *biti*, a samo tri puta oblici druge paradigme.

Perfektni oblici ne sudjeluju u tvorbi pluskvamperfekta ni u paralelnim evanđeljima⁸, a rijetko su u toj funkciji posvjedočeni i u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima (usp. Remnëva 2004: 272).

Na fonološkoj se razini i u zabilježenim pluskvamperfektnim oblicima, osim očekivanih zapadnojužnoslavenskih refleksa nosnih samoglasnika (npr. u potvrđama *odašli bēhu* /Iv. IV. 8./, *se složyly bēhu* /Iv. IX. 22./), ovjeravaju i tipična zamjenjivanja grafema *i*, *ê* i *y*, koja svjedoče o ikavskoj zamjeni *jata*: *bys(tb) sьbralb* (Mk. I. 33.), *izgyblb bē* (Lk. XV. 24.), *izgibalb bys(tb)* (Lk. XV. 32.), *bēhu vēdily* (Iv. IX. 8.). Poluglas se, kako pokazuju dosad navedeni primjeri, rijetko čuva te se obično zamjenjuje zapadnoštokavskim refleksom *a* ili se pak reducira: *izgyblb bē* (Lk. XV. 24.), *izgibalb bys(tb)* (Lk. XV. 32.), *ne ... bys(tb) pryšal* (Iv. VI. 17.), *ne ... bys(tb) prišl* (Iv. VII. 30.). U paralelnim evanđeljima nisu zabilježene znatnije fonološke razlike u odnosu na stanje u četveroevanđelju *Hvalova zbornika*.

Redosljied je sastavnica pluskvamperfektna perifrize slobodan pa je pomoćni glagol zabilježen i iza i ispred participa: *bys(tb) sьbralb* (Mk. I. 33.), *odašli bēhu* (Iv. IV. 8.), *bēhu vēdily* (Iv. IX. 8.), *se složyly bēhu* (Iv. IX. 22.). Češće je ipak potvrđen redosljied 'pomoćni glagol + particip' (13 potvrda), nego redosljied 'particip + pomoćni glagol' (4 potvrde). Sastavnice perifrize mogu biti odijeljene drugim rečeničnim dijelovima: I *bys(tb) vsь gradь sьbralb se* (Mk. I. 33.), Se bo *bys(tb)* znamenie *dalb imь* (Lk. XXII. 47.).

Zabilježeno je svega pet zanimjanih pluskvamperfektnih oblika, a u svima niječnica dolazi ispred prve sastavnice perifrize, od koje može biti odijeljena drugim rečeničnim dijelovima: *ne bē prēstalb* (Lk. XXIII. 51.), *ne ubo bys(tb) prišalb* (Iv. VI. 17.). Dvput je glagol u pluskvamperfektu potvrđen u povratnome obliku, pri čemu je povratna zamjenica jednom zabilježena pred prvom sastavnicom, a jednom iza druge sastavnice perifrize: *bys(tb) ... sьbralb se* (Mk. I. 33.), *se složyly bēhu* (Iv. IX. 22.).

4. 3. KONDICIONAL

Kondicional se u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima tvorio pomoću drugoga aktivnoga participa preterita i posebnih, kondicionalnih oblika pomoćnoga glagola *biti* (*bimь, bi, bi, bimь, biste, bq*). Ti su oblici već u starocrkvenoslavenskom razdoblju bili pod snažnim utjecajem aoristnih oblika, što potvrđuju oblik 2. lica množine *biste*, koji redovito dolazi umjesto očekivanoga, ali nepotvrđenoga oblika *bite*, te oblici *bihomь* (prema aoristnom *byhomь*) i *bišę* (prema aoristnom *byšę*), koji, uz očekivane oblike *bimь* i *bq*, povremeno dolaze u 1., odnosno 3. licu množine. (usp. Horvat 1999: 142 i Nikolić 2008: 177). U kanonskim se tekstovima kondicional obično upotrebljavao u pogodbenim, posebno u potencijalnim i irealnim rečenicama (od čega onda i sam naziv "kondicional"), a pritom je nerijetko dolazio i u glavnoj i u zavisnoj surečenici (usp. Horvat 1999: 143–144). Slično je stanje i u četveroevanđelju *Hvalova zbornika*:

⁸ Potvrda pluskvamperfekta tvorenoga pomoću perfekta glagola *biti* nema ni u *Manojlovu evanđelju* (usp. Jerković 1969: 33), kao ni u tekstovima susjedne, hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika (usp. Gadžijeva i Mihaljević 2014: 251).

- (6) Iv. VIII. 39. *Aće čeda Avramla biste bily, dĕla Avramla tvoryly byste* (list 117v)
 (7) Iv. XI. 21. *G(ospod)y, aće by zdy bylĕ, ne by bratĕ moi umrĕlĕ* (list 121)

Osim u pogodbenim, kondicional može doći i u namjernim rečenicama (usp. Horvat 1999: 146):

- (8) Mk. XII. 13. *I poslaše k nemu etery ot pary<sĕ>i i Irodĕnĕ da by <i> oblastyli slovomĕ* (list 62)
 (9) Lk. IV. 29. ... *vedoše i do vĕhu gory na neiže gradĕ sĕzdanĕ bĕše da by <i> nizĕrinuli* (list 76)

Kondicionalni su oblici u crkvenoslavenskim tekstovima imali i značenje poželjnosti, i to oblično onda kada su dolazili s veznikom *da* (usp. Horvat 1999: 145):

- (10) Mt. VIII. 34. *I se, vsĕ gradĕ izyde protyvū I(su)s(o)vy i v(i)dyvĕše i moliše da by prĕšalĕ ot prĕdylĕ ihĕ* (list 21v)
 (11) Lk. V. 1. *Bys(tĕ) že naležeću narodu da by slišali slovo b(o)žie* (list 76v)

Ukupno je u analiziranome korpusu pronađeno 99 kondicionalnih oblika, od čega je 9 potvrda 1. lica jednine, 5 potvrda 2. lica jednine, 40 potvrda 3. lica jednine, 3 potvrde 1. lica množine, 18 potvrda 2. lica množine i 24 potvrde 3. lica množine.

U 1. licu jednine, jednako kao i u paralelnim evanđeljima, dobro se čuva stari kondicionalni oblik pomoćnoga glagola *biti*: *vĕzveselyĕ se bymĕ* (Lk. XV. 29.), *bimĕ bylĕ* (Lk. XIX. 27.), *rekalĕ bymĕ* (Iv. XIV. 2.), *ne bimĕ pryšalĕ i g(lago)lalĕ* (Iv. XV. 22.), *ne bym stvoryĕ* (Iv. XV. 24.), *ne ... bymĕ bylĕ* (Iv. XVIII. 36.). Zabilježena su, međutim, i dva oblika tvorena pomoću aorista pomoćnoga glagola *biti*: *vĕzelĕ byh* (Mt. XXV. 27.), *vĕzelĕ byhĕ* (Lk. XIX. 23.). U paralelnim se evanđeljima na istim mjestima po jednom pojavljuju kondicionalni i aoristni oblik pomoćnoga glagola *biti*. U kanonskim pak tekstovima, kako je poznato, nisu posvjedočeni primjeri tvorbe 1. lica jednine pomoću aoristnih oblika glagola *biti*.

U drugom i trećem licu nema morfoloških osobitosti. Redovito se, naime, ostvaruje očekivani oblik *bi/by* pomoćnoga glagola: *ne bi ... s(b)p(a)sla se* (Mt. XXIV. 22.), *bi razumĕl* (Lk. XIX. 42.), *by siĕlĕ* (Lk. XXII. 31.), *by v(i)dyĕ* (Iv. VIII. 56.).

U 1. licu množine dobro se čuva staro stanje. Naime, u sva tri posvjedočena primjera na prvome se mjestu u perifrazi pojavljuje stari kondicionalni oblik glagola *biti*: *bimĕ bilĕ*⁹ (Mt. XXIII. 30.), *bymĕ ... byli* (Mt. XXIII. 30.), *ne bimĕ prĕdali* (Iv. XVIII. 30.).¹⁰ Takvo je stanje pomalo neočekivano, posebno kada se zna da je zamjenjivanje staroga kondicionalnog oblika *bimĕ* analoškim aoristnim oblikom *bihomĕ* zabilježeno već u kanonskim tekstovima (usp. Horvat 1999: 143), a u kasnijim je redakcijskim tekstovima postalo i znatnije zastupljeno. U paralelnim

⁹ Nastavak drugoga aktivnoga participa mogao bi sugerirati da je riječ o jedninskome, a ne o množinskome obliku. Iz konteksta je, međutim, vidljivo da je riječ o množini: *Aće bimĕ bilĕ vĕ d(b)ni o(tĕ)cb našyh*, *ne bymĕ obĕčĕnyci imĕ byli vĕ krĕvy pror(o)kĕ* (Mt. XXIII. 30.). Množinski je kondicionalni oblik na istome mjestu potvrđen i u paralelnim evanđeljima.

¹⁰ Oblik *bimĕ* u mnogim se čakavskim govorima čuva i danas (usp. Menac-Mihalić 1989: 93 i Lisac 2003: 102).

je evanđeljima stanje raznoliko. U *Kopitarovu* je evanđelju mlađi oblik *bihomъ* posvjedočen u dva od navedena tri primjera, u *Nikoljskom* se evanđelju pojavljuje jednom, dok u *Čajničkome* i *Divoševu evanđelju*, jednako kao i u *Hvalovu zborniku*, sva tri puta dolazi stari kondicionalni oblik *bimъ*.

U 3. licu množine u funkciji pomoćnoga glagola u 23 od 24 potvrđena primjera pojavljuje se oblik *bi*, koji je preuzet iz 3. lica jednine: *pribili bi* (Mt. XI. 23.), *bi ... pogubili* (Mk. III. 6.), *pokaêli se by* (Lk. X. 13.), *ne bi imêli* (Iv. XV. 24.). Samo je jednom u funkciji pomoćnoga glagola zabilježen aoristni oblik *byše*: *byše ... bili* (Lk. X. 13.). Nešto češće negoli u četveroevanđelju *Hvalova zbornika* oblik *byšel/biše* dolazi u paralelnim evanđeljima, ali i u njima se češće zamjenjuje oblikom *bi* iz 3. lica jednine. Očekivano, praslavenski kondicionalni oblik *bu* (< bQ), koji je u kanonskim tekstovima još poprilično čest (usp. Horvat 1999: 143), nije posvjedočen u *Hvalovu zborniku*, a nema ga ni u paralelnim evanđeljima.

Na fonološkoj razini nisu potvrđene znatnije i sustavnije razlike u odnosu na paralelna evanđelja. Zabilježeno je tek nekoliko pojedinačnih odstupanja, koja se tiču već spominjanih zamjenjivanja grafema za bilježenje ikavskoga refleksa *jata*: *byste osudyli* (Mt. XII. 7.) ~ *biste osudyli* (N, Č), *by bêlo* (Mt. XXVI. 24.) ~ *bi ... bylo* (D, N, K), *bi bilo* (Č), *byste bili* (Iv. XV. 19.) ~ *bêste bili* (K). Poluglas je, kao i u drugim složenim oblicima, nerijetko vokaliziran: *by prêšalb* (Mt. VIII. 34.), *ne bi ošalb* (Mk. IV. 42.).

Kondicionalni oblici pružaju i dragocjene podatke o leksičkim osobitostima teksta, npr. u sljedećim primjerima: *by otvečali* (Mk. XIV. 40.), *ne bimъ pryšalb* i *g(lago)lalb* (Iv. XV. 22.). Ograničenost istraživačke građe na složene glagolske oblike ne dopušta nam, naravno, izvođenje obuhvatnijih zaključaka o leksičkome inventaru *Hvalova zbornika*, no primjeri tipa *otvečati* i *glagolati*, koji se početkom 15. stoljeća pod utjecajem vernakulara u nekim liturgijskim kodeksima već zamjenjuju mlađim varijantama *odgovoriti* i *govoriti* (usp. npr. Nazor 1973: 509 i Galić 2014: 130), jasno ukazuju na očuvanost starijega leksika u *Zborniku*, na koju je upozorio još Đuro Daničić (1871: 11).

Redosljed je sastavnica kondicionalne perifraze slobodan: *pribili bi* (Mt. XI. 23.), *by bêlo* (Mt. XXVI. 24.), *by otvečali* (Mk. XIV. 40.), *pokaêli se by* (Lk. X. 13.). Ukupno je pronađeno 79 potvrda redosljeda 'pomoćni glagol + particip' i 20 potvrda redosljeda 'particip + pomoćni glagol'. Sastavnice mogu biti odijeljene drugim rečeničnim dijelovima: *ne bi ubo s(b)p(a)sla se* (Mt. XXIV. 22.), *by <i>nizbrinuli* (Lk. IV. 29.), a jedan pomoćni glagol uza se može vezati i više participa: *Aêe ne bimъ pryšalb* i *g(lago)lalb* (Iv. XV. 22.).

Niječni se oblici tvore pomoću niječnice *ne*, koja gotovo uvijek dolazi ispred pomoćnoga glagola: *ne by se prêkratyly* (Mt. XXIV. 22.), *ne bi dalb* (Lk. XII. 39.), *ne bimъ pryšalb* (Iv. XV. 22.). Samo je jednom niječnica zabilježena pred participom: *ne mogalb bi* (Iv. IX. 33.).

Povratna zamjenica obično dolazi između sastavnica perifraze, bez obzira na njihov redosljed: *by se êvyli* (Mt. VI. 16.), *pokaêli se by* (Mt. XI. 21.), *vъzveselylb se bymъ* (Lk. XV. 29.), *by se prikosnulb* (Lk. XVIII. 15.). Tri puta povratna je zamjenica zabilježena iza kondicionalne perifraze: *ne bi ... s(b)p(a)sla se* (Mt. XXIV. 22.), *ne by rodylb se* (Mt. XXVI. 24.), *ne bi rodylb se* (Mk. XIV. 21.).

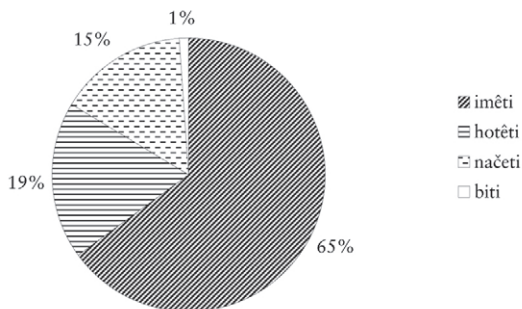
4. 4. FUTUR PRVI

Kako je poznato, u starocrkvenoslavenskome jeziku način tvorbe futura nije bio usustavljen pa su se infinitivu u futurskoj perifrazi pridruživala tri različita pomoćna glagola: *hotěti*, *načeti* i *iměti*, ovisno o tome koju je značenjsku nijansu govornik, odnosno pisar želio pridružiti futurskoj perifrazi (usp. Gadžijeva i Mihaljević 2014: 253). Buduća se radnja usto mogla izraziti i jednostavnim, svršenim prezentskim oblicima. Stanje je u četveroevangelju *Hvalova zbornika* gotovo nepromijenjeno. Buduća se radnja u njemu najčešće izražava svršenim prezentskim oblicima:

- (12) Mt. I. 21. Rodytŭ že se s(y)nŭ i nar(e)čęši ime emu I(su)sŭ, ta bo s(b)p(a)setŭ lud<i> svoe ot grĕha ihŭ (list 14v–15).
- (13) Mk. XIV. 17. Am(i)nŭ g(lago)lu vamŭ ěko edynŭ ot v<a>s prĕdastŭ me ědy sŭ mnoú (list 65)
- (14) Iv. V. 25. Am(i)nŭ, am(i)n g(lago)lu vamŭ ěko gredetŭ godyna i nyny jes(tb) egda mrŭtvu uslyšetŭ gl(a)sŭ S(y)na b(o)žyĕ i uslyšauše ožyvutŭ (list 112v).

Ukupno su zabilježena 84 složena futurska oblika, tvorena od infinitiva i prezentskih oblika jednoga od četiriju pomoćnih glagola – *iměti*, *načeti*, *hotěti* ili *biti*: 1. jd. *otпустyti ne hoću* (Mt. XV. 32), *ne imatŭ piti* (Mk. XIV. 25.), *nimatŭ pyti* (Lk. XXII. 18.), *hoću ... dati* (Mt. XX. 14.); 2. jd. *iměti imaši* (Mt. XIX. 21.), *načnęšy ... drŭžaty* (Lk. XIV. 9.), *hočęšy se ěvyty* (Iv. XIV. 22.); 3. jd. *hočetŭ ... iskaty* (Mt. II. 13.), *ne imatŭ vŭniti* (Mk. X. 15.), *načnetŭ byti* (Lk. XII. 45.), *g(lago)laty imatŭ* (Iv. XVI. 13.); 2. mn. *ne imate iskončaty* (Mt. X. 23.), *načnete ... stoĕti* (Lk. XIII. 25.), *hočete ... byti* (Iv. IX. 27.); 3. mn. *ne imutŭ vŭkusiti* (Mt. IX. 1.), *načnutŭ g(lago)laty* (Lk. XXIII. 30.), *hote stvoryti* (Iv. VI. 6.).

Među posvjedočenim je oblicima najviše potvrda 3. lica jednine, čak 42, slijede 2. lice množine sa 16 potvrda, 3. lice množine s 12 potvrda, 1. lice jednine s 8 potvrda i 2. lice jednine sa 6 potvrda. Nisu pronađene potvrde 1. lica množine. Zanimljivije je, međutim, od razdiobe složenih futurskih oblika po licima razmotriti razdiobu prema pomoćnom glagolu koji sudjeluje u tvorbi. Od pronađena 84 oblika najviše ih je, čak 54, tvoreno pomoću glagola *iměti*, slijede glagoli *hotěti* i *načeti*, koji u tvorbi futura sudjeluju 16, odnosno 13 puta te na kraju glagol *biti*, koji je jednom posvjedočen u funkciji pomoćnoga u futurskoj perifrazi. Razdiobu ćemo prikazati grafički:

Grafikon 3. Futurski oblici prema pomoćnomu glagolu koji sudjeluje u tvorbi

Izbor pomoćnoga glagola u futurskoj perifrazi, kako je na početku potpoglavlja istaknuto, nije bio proizvoljan. Istina, leksičko je značenje perifraza dobivala od infinitivne sastavnice, a futursko od pomoćnoga glagola (usp. Horvat 1998: 63), no to ne znači da je pomoćni glagol bio u potpunosti desemantiziran. Naime, upravo je on futurskoj perifrazi davao željenu značenjsku nijansu. Oblici glagola *iměti* tako su se upotrebljavali kada se željelo označiti neizbježnost vršenja buduće glagolske radnje, posebno u zanimjanim futurskim konstrukcijama (usp. Mihaljević 2008: 342 i Mihaljević i Vince 2012: 62), oblici glagola *načeti* u slučajevima kada je bilo potrebno izraziti početak buduće radnje ili stanja, a oblici glagola *hotěti* pri izražavanju namjere i poželjnosti ostvarenja radnje u budućnosti (usp. Gadžijeva i Mihaljević 2014: 253):

- (15) Mt. XV. 32. *I otpustyti ihъ ne hoću neêdъšyh da ne kako oslabyûtъ na puti* (list 30).
- (16) Mk. XIV. 25. *Am(i)nъ g(lago)lu vamъ: êko ūže ne imamъ piti ot ploda loznago do togo d(b)ne egda piû novo v c(ěsa)rъstvy b(o)žyi* (list 65).
- (17) Lk. XIII. 25. *Otneilyže, ubo, vъstanetъ g(ospod)ъ domu i zatvorit dvary, i načnete vbnê stoěti i tlěči vъ dvary* (list 91v).

Stari su lični nastavci dobro očuvani. Pronađen je tek jedan primjer 3. lica množine, tvoren pomoću glagola *hotěti*, u kojem se umjesto starocrkvenoslavenskoga *hotetъ* ostvaruje vernakularni oblik *hote: hote stvoryti* (Iv. VI. 6.). Premda znakovita, ponajprije zbog toga što dolazi u tekstu najvišega ceremonijalnog karaktera, ta vernakularna crta, gledano u cjelini, zbog svoje izoliranosti ne predstavlja značajnu pojavu, a vrlo rijetko posvjedočena je i u paralelnim evanđeljima.

Posebno vrijedi istaknuti jed(i)nu potvrdu futura tvorenog od svršenoga prezenta pomoćnoga glagola *biti* i infinitiva. Ta konstrukcija, kako je poznato, nije zabilježena u starocrkvenoslavenskim tekstovima (usp. Gadžijeva i Mihaljević 2014: 255)¹¹: *budetъ obrěsty* (Mt. XVIII. 13.). Identična se futurska konstrukcija na tome mjestu pojavljuje u *Nikoljskom* i *Divoševu evanđelju*, a izostaje u *Čajničkom* i *Kopitarovu evanđelju*. Inače se u slavenskome svijetu futurska perifraza sa svršenim prezentskim oblicima glagola *biti* najvjerojatnije prvo ustalila u staročeškome jeziku, iz kojega se onda proširila na ostale zapadnoslavenske, a potom i istočnoslavenske jezike. U manjoj mjeri takav je način tvorbe futura svojstven i zapadnim južnoslavenskim jezicima, ponajprije čakavskom narječju¹² (usp. Gadžijeva i Mihaljević 2014: 255), u kojem je, kako ističe Kravar (1978: 259–260), dobro posvjedočena već od sredine 14. st. Razložno je stoga pretpostaviti da su blizina čakavskoga terena i znatne srednjovjekovne čakavsko-zapadnoštokavske poveznice (usp. Brozović 1963 i Jurić-Kappel 2005: 88) rezultirale pojavljivanjem vernakularnog oblika u *Hvalovu zborniku*.

¹¹ Konstrukcija ‘svršeni prezent glagola *biti* + infinitiv’ posvjedočena je, doduše, u *Suprasaljskome zborniku*, ali u značenju obveze izvršenja neke radnje od strane neizravnoga objekta u dativu (usp. Whaley 2000: 24–25), što, dakako, ne odgovara značenju oblika posvjedočenih u *Hvalovu zborniku*.

¹² Konstrukcija ‘nesvršeni prezent glagola *biti* + infinitiv’ i danas je česta u čakavskim govorima, ali se pojavljuje samo u funkciji futura drugog (usp. Lisac 2003: 102).

Načelno se može reći da je redosljed sastavnica futurske perifraze slobodan. Analizom je ipak utvrđeno da pomoćni glagol znatno češće dolazi ispred nego iza infinitiva. Tako su od ukupne 84 pojavnice futura zabilježe čak 72 potvrde redosljeda 'pomoćni glagol + infinitiv', a samo 12 potvrda redosljeda 'infinitiv + pomoćni glagol'.¹³ Pomoćni glagol i infinitiv mogu biti odijeljeni i drugim rečeničnim dijelovima: *hoćete my daty* (Mt. XXVI. 15.), *ne imat zdy ostatey* (Mk. XIII. 2.), *ne imamь li piti* (Iv. XVIII. 11.), a jedan glagol može uza se vezati i više infinitiva: *I načnetь bity klevrěty svoe, êsty že i piti sь pyënicamy* (Mt. XXIV. 49.), *ne icyte čto imate êsti ily čto pyty* (Lk. XII. 29.), *hoćetь iti i učyti* (Iv. VII. 35.).

Pronađena je 41 potvrda niječnih futurskih oblika, od toga 38 u futurskoj perifrazi s pomoćnim glagolom *iměti*, dvije u perifrazi s pomoćnim glagolom *hotěti* i jedna u perifrazi s pomoćnim glagolom *načeti*. U perifrazama tvorenim pomoću glagola *iměti* niječnica beziznimno dolazi ispred pomoćnoga glagola za kojim slijedi infinitiv: *ne imate věditi* (Mt. XXIII. 39.), *ne imatь prieti* (Mk. X. 30.), *ne imamь êsty* (Lk. XXII. 16.). Posebno vrijedi istaknuti primjer stapanja niječne čestice i pomoćnoga glagola: *nimamь pyti* (Lk. XXII. 18.). Sličnih pojava nema u paralelnim evanđeljima niti u kanonskim tekstovima, ali su više nego jednom zabilježene u tekstu *Hrvojeva misala* (usp. Galić /rukopis/), koji je, kako je poznato, napisan na približno istome području na kojem i *Hvalov zbornik*. I u dvama posvjedočenim primjerima negirane futurske perifraze tvorene pomoću glagola *hotěti* niječnica dolazi ispred pomoćnoga glagola, s tom razlikom što se pomoćni glagol jednom nalazi ispred, a jednom iza infinitivne sastavnice: *otpustyti ne hoću* (Mt. XV. 32), *ne hotetь dvygnuty* (Mt. XXIII. 4.). Drugačije je u perifrazi s pomoćnim glagolom *načeti*, u kojoj, doduše u tek jednom posvjedočenom primjeru, niječnica dolazi ispred infinitiva za kojim slijedi pomoćni glagol: *ne radyty načnetь* (Mt. XVIII. 17.).

Povratna zamjenica redovito dolazi na samome kraju futurske perifraze: *načnutь rugaty se* (Lk. XIV. 29.), *ne imatь vьzalokati se* (Iv. VI. 35.), *ne imatь vьždedaty se* (Iv. VI. 35.), a tek je jednom zabilježena između sastavnica perifraze: *hoćešy se êvyty* (Iv. XIV. 22.).

5. ZAKLJUČAK

Analizom složenih glagolskih oblika u četveroevanđelju *Hvalova zbornika* utvrđeno je da se na morfološkoj i leksičkoj razini dobro čuva starije stanje pa sukladno tomu nisu zabilježene znatnije razlike u odnosu na paralelna evanđelja i kanonske tekstove, dok se na fonološkoj razini razmjerno često i sustavno pojavljuju inovativni elementi, uglavnom zapadnoštokavske fizionomije.

Od arhaičnih crta ističe se dobra očuvanost starih ličnih nastavaka te starih oblika pomoćnoga glagola *bity* u kondicionalnoj perifrazi. Inovacije su na

¹³ U perifrazama tvorenim pomoću glagola *iměti* pomoćni je glagol 45 puta potvrđen ispred infinitiva, a 9 puta iza njega; u perifrazama s glagolom *hotěti* pomoćni glagol 15 puta dolazi ispred infinitiva, a samo jednom iza njega; u perifrazama s glagolom *načeti* 13 je puta zabilježen redosljed 'pomoćni glagol + infinitiv', a dvaput redosljed 'infinitiv + pomoćni glagol', dok je u jedinom primjeru futura tvorenog pomoću svršenoga prezenta glagola *bity* pomoćni glagol zabilježen na prvome mjestu u perifrazi.

morfološkoj razini razmjerno rijetke i nesustavne. Vernakularnim bi se utjecajem, naime, mogli smatrati otpadanje završnoga *-tb* u obliku 3. lica jednine pomoćnoga glagola *hotěti* te futurska perifraza sa svršenim prezentom glagola *biti* u funkciji pomoćnoga. Obje su pojave, međutim, u četveroevanđelju zabilježene samo jednom pa se gotovo mogu i zanemariti.

Utjecaj vernakulara mnogo je vidljiviji na fonološkoj razini, na kojoj se, osim očekivanih promjena koje su zahvatile čitav zapadnojužnoslavenski prostor, ostvaruju i neke koje *Hvalov zbornik* vezuju uz jedno uže područje unutar toga prostora. Ograničenost istraživačke građe samo na složene glagolske oblike ne može nam pružiti potpun uvid u razmjere vernakularnoga utjecaja, ali se ipak jasno mogu primijetiti ikavska zamjena jata i nerijetka vokalizacija, odnosno redukcija poluglasa.

O leksičkim se osobitostima zbog ograničene istraživačke građe također ne mogu izvlačiti obuhvatniji zaključci. Ipak, uporaba arhaičnih glagola *otvečati* i *glagolati*, koji se u 15. stoljeću već i u nekim liturgijskim tekstovima zamjenjuju mlađim leksičkim varijantama *odgovoriti*, odnosno *govoriti*, ukazuje na dobru očuvanost starijega leksičkog fonda.

O očuvanosti crkvenoslavenske norme, odnosno utjecaju vernakulara u četveroevanđelju *Hvalova zbornika* ne može se, dakle, govoriti jednoznačno. Vernakularni je utjecaj, naime, koliko god sustavniji i češći bio na fonološkoj, a nesustavniji i rjeđi na morfološkoj i leksičkoj razini, ipak prisutan na svim jezičnim razinama. Stoga će u budućem osvjetljavanju prirode odnosa između crkvenoslavenskoga i vernakularnoga, odnosno arhaičnoga i inovativnoga u *Hvalovu zborniku* od velike važnosti biti ne samo iscrpne analize drugih jezičnih potkategorija koje se u njemu pojavljuju, nego i jezične raščlambe drugih, manje autoritativnih tekstova koje taj kodeks sadržava.

LITERATURA

B a u d i š, Josef (1908). "Das slavische Imperfektum". *Indogermanische Forschungen* 23: 135-152.

B r o z o v i ć, Dalibor (1963). "O rekonstrukciji predmigracionoga mozaika hrvatskosrpskih dijalekata". *Filologija* 4: 45-55.

Codex "Christiani" (1986). Kuna, Herta, Nevenka Gošić, Biserka Grabar, Vera Jerković, Anica Nazor (ur.). *Codex "Christiani" nomine Hval. Zbornik Hvala krstjanina (faksimilno izdanje, transkripcija i komentar)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Svjetlost.

C o r i n, Andrew Roy (1993). "Variation and norm in Croatian Church Slavonic", *Slovo* 41-43: 155-196.

D a n i č i ć, Đuro (1871). "Hvalov rukopis". *Starine JAZU* 3: 1-146.

D a r d e n, Bill J. (1995). "The Slavic s-aorist and the Baltic s-future". *Linguistica Baltica* 4: 217-223.

G a d ž i j e v a, Sofija; Milan Mihaljević (2014). "Glagoli". Mihaljević, Milan (ur.). *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Staroslavenski institut – Hrvatska sveučilišna naklada: 205–260.

G a l i ć, Josip. (2014). "Jednostavni glagolski oblici u Hrvojevu misalu". *Slovo* 64: 79–151.

G a l i ć, Josip. /rukopis/. "Složeni glagolski oblici u *Hrvojevu misalu*". Rad u postupku recenziranja.

H e r c i g o n j a, Eduard (1975). *Srednjovjekovna književnost*. Zagreb: Liber – Mladost.

H o r v a t, Marijana (1998). "Futur prvi kao složeni glagolski oblik u Zografskom četveroevanđelju". *Filologija* 29: 61–76.

H o r v a t, Marijana (1998). "Složeni glagolski oblici za izražavanje prošlosti u Zografskom četveroevanđelju". *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 23–24: 125–143.

H o r v a t, Marijana (1999). "Kondicional u Zografskom četveroevanđelju". *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 25: 141–153.

J e r k o v i ć, Vera (1969). "Glagolski oblici u Manojlovom jevanđelju". *Prilozi proučavanju jezika* 5: 31–39.

J u r č e v i ć, Ivan; Ružica Tolić (2011). "Glagolski oblici u sanktoralu prvotiska hrvatskoglagoljskoga brevijara". *Kroatologija* 1, 2: 95–109.

J u r i ć - K a p p e l, Jagoda (1984). "Psalter des Hval-Codex – zur palägraphischen und grammatikalischen Charakteristik". *Wiener slavistisches Jahrbuch* 30: 23–42.

J u r i ć - K a p p e l, Jagoda (2013). "Psalter des Hval-Codex – zur palägraphischen und grammatikalischen Charakteristik". Jurić-Kappel, Jurić. *Bosnien im Spiegel älterer Schriften Philologisch-linguistische Studien*. Beč: Edition Liaunigg: 53–69.

J u r i ć - K a p p e l, Jagoda (2005). "Književni jezik u srednjovjekovnoj Bosni". U: Mønnesland, Svein (ur.). *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo – Oslo: Institut za jezik – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije: 81–104.

K a r s t i e n, Hans (1956). "Das slawische Imperfekt und seine Verwandten". *Zeitschrift für slawische Philologie* 25: 67–112.

K o r t l a n d t, Frederik (1986). "The origin of the Slavic imperfect". *Festschrift für Herbert Bräuer zum 65. Geburtstag*. Köln: Böhlau: 253–258.

K r a v a r, Miroslav (1978). "Zur Futurperiphrase *budem* + infinitiv im Serbokroatischen". Holthusen, Johannes, Wolfgang Kasak i Reinhold Olesch (ur.). *Slavistische Studien zum VIII. Internationalen Slavistenkongress in Zagreb 1978*. Köln: Böhlau: 255–263.

K u n a, Herta (1977). "Neke grafijske osobine bosanskih srednjovjekovnih kodeksa prema staroslavenskoj glagoljskoj grafijskoj tradiciji". U: Jakopin, Franc (ur.). *Nahtigalov zbornik*. Ljubljana: Filozofska fakulteta: 153–166.

K u n a, Herta (1981–1982). "Zapadnoštokavske karakteristike u jeziku Hvalovog zbornika". *Makedonski jazik* 32–33: 379–385.

K u n a, Herta (1986a). "O Hvalovom zborniku". Kuna, Herta, Nevenka Gošić, Biserka Grabar, Vera Jerković, Anica Nazor (ur.). *Codex "Christiani" nomine Hval. Zbornik Hvala krstjanina (faksimilno izdanje, transkripcija i komentar)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Svjetlost: 11–14.

K u n a, Herta (1986b). "O jeziku i pismu Hvalovog zbornika". Kuna, Herta, Nevenka Gošić, Biserka Grabar, Vera Jerković, Anica Nazor (ur.). *Codex "Christiani" nomine Hval. Zbornik Hvala krstjanina (faksimilno izdanje, transkripcija i komentar)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Svjetlost: 15–21.

K u r z o v a, Zdenka (1971a). "Dvoji způsob tvoření imperativu v slovanských jazycích". *Slavica Pragensia* 13: 45–51.

K u r z o v a, Zdenka (1971b). "Atematické imperativy typu *daždi* v Euchologiu sinajském". *Slavia* 40: 1–8.

L i s a c, Josip (2003). "Čakavski, kajkavski i štokavski glagolski sustav". *Hrvatska misao* 7, 27–28: 99–104.

L ü h r, Rosemarie (1999). "Das slavische Imperfekt. Chronologie einer Periphrase mit dem Instrumental". Habisreiter, Joachim, Robert Plath, Sabine Ziegler (ur.). *Gering und doch von Herzen, 25 indogermanistische Beiträge, B. Forssman zum 65. Geburtstag*. Wiesbaden: Reichert: 167–182.

M a c R o b e r t, Catherine Mary (2012). "How well did Hval know the Psalter?". Baotić, Josip, Senahid Halilović, Jagoda Jurić-Kappel, Marina Katnić-Bakaršić, Svein Mønnesland (ur.). *Bosanskohercegovački slavistički kongres. Zbornik radova (knjiga 1)*. Sarajevo: Slavistički komitet: 109–117.

M a r e š, František Vaclav (1978). "Das slavische Konjugationssystem des Präsens in diachroner Sicht". *Wiener slavistisches Jahrbuch* 24: 175–209.

M e n a c - M i h a l i ć, Mira (1989). "Glagolski oblici u čakavskom narječju i u hrvatskom književnom jeziku". *Filologija* 17: 81–109.

M i h a l j e v i ć, Milan (2008). "Glagolski oblici u hrvatskoglagoljskim fragmentima 12. i 13. st.". *Slovo* 56–57: 333–349.

M i h a l j e v i ć, Milan; Jasna Vince (2012). *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Državni arhiv u Pazinu – Staroslavenski institut.

M i n č i ć, Ksenija (1984). "Lični glagolski oblici u Vukanovom jevanđelju". *Prilozi proučavanju jezika* 20: 85–99.

N a z o r, Anica. 1973. "Karakteristike jezika i pisma Hrvojeva misala". Štefanić, Vjekoslav (ur.). *Hrvatsko-glagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića – pretisak, transkripcija i komentar*. Zagreb – Ljubljana – Graz: Staroslavenski institut Svetozar Ritig – Mladinska knjiga – Akademische Druck: 508–511.

N i k o l i ć, Svetozar (2008). *Staroslovenski jezik: pravopis, glasovi, oblici. Primeri sa rečnikom*. Beograd – Banja Luka: Bard-fin – Romanov.

O t k u p š č i k o v, Jurij Vladimirovič (1963). "O staroslavjanskom sigmatičeskom aoriste". Hrenov, I. A. (ur.). *Učenyje zapiski instituta slavjanovedenija. Tom 27*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR: 154–172.

P a n z e r, Baldur (1967). "Der morphologische Umbau der slavischen Präsensflexion". *Zeitschrift für slavische Philologie* 33: 290–304.

R a s m u s s e n, Jens Elmegard (1988). "Zur Herkunft des slavischen Imperfekts". *Arbejdsrapporter udsendt af Institut for Lingvistik. Københavns Universitet* 7: 196–201.

R a č k i, Franjo (1869). "Prilozi za povjest bosanskih Patarena". *Starine JAZU* 1: 93–140.

R e i n h a r t, Johannes (1992). "Die Geschichte des slawischen sigmatischen Aorists". Beekes, Robert, Alexander Lubotsky, Joseph Weitenberg (ur.). *Rekonstruktion und relative Chronologie*. Innsbruck: Universität. Institut für Sprachwissenschaft: 367–381

S a d n i k, Linda (1960). "Das slavische Imperfekt (Ein Beitrag zur Erforschung des urslavischen Verbalsystems)". *Die Welt der Slaven* 5: 19–30.

T a n d a r i ć, Josip (1978). "Staroslavenski jezik hrvatskih glagoljaša". Kuzmanović, Mladen, Ante Stamać, Antun Šojat (ur.). *Prilozi – VIII međunarodni slavistički kongres, Zagreb 3. – 9. IX 1978*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo: 115–124.

T r o s t, Klaus (1972). *Perfekt und Konditional im Altkirchenslavischen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

V a n W i j k, Nicolaas (1916). "Zur slavischen und baltischen Präsensflexion". *Archiv für slavische Philologie* 36: 111–116.

V a n W i j k, Nicolaas (1926). "Die slavischen Partizipia auf *-to-* und die Aoristformen auf *-tъ*". *Indogermanische Forschungen* 43: 281–289.

W h a l e y, Marika Lynn (2000). *The evolution of the Slavic 'Be(come)' – Type Compound Future*. Columbus: The Ohio State University.

COMPLEX VERB FORMS IN THE
TETRAEVANGELIUM OF HVAL'S MISCELLANY

This paper analyses the complex verb forms (perfect, pluperfect, conditional, future) in the Tetraevangelium of Hval's Miscellany. The existing situation is compared with the corresponding characteristics of the verb system in the texts of *Divoš Gospel*, *Nikolja Gospel*, *Kopitar Gospel* and *Čajniče Gospel*, as well as to the situation found in the canonical Old Church Slavonic texts. The analysis is conducted mainly on the morphological level, while the phonological and lexical features in the Tetraevangelium of *Hval's Miscellany* are analysed to the degree allowed by the attested complex verb forms.

The analysis of the parallel texts shows that the Old Church Slavonic patterns are more or less well-preserved on the morphological and lexical level, while on the phonological level some innovative elements appear quite often and systematically. Among the archaic features, the preservation of the old personal endings and old conditional forms of the auxiliary verb *be* is particularly notable. On the morphological level, only occasional appearances of a future periphrasis with the perfective present of the verb *to be* functioning as an auxiliary verb, *bqdemь*-present, could be thought of as innovative. The influence of the vernacular on the phonological level is manifested in the Ikavian reflex of the *jat* vowel and the vocalisation or reduction of *jers*. In the comparison of the parallel texts, systematic and relevant differences are rarely found and are manifested mostly on the phonological level.

KEY WORDS: *Bosnian Church Slavonic language, Hval's Miscellany, complex verb forms*